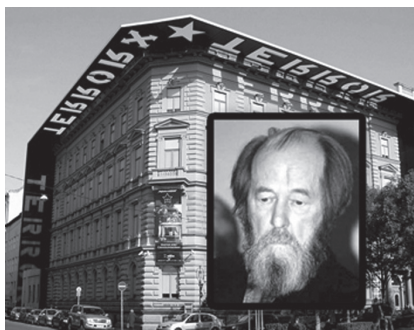

A TÖRTÉNELMI HÜTLENSÉG HÁZA

A TERROR HÁZA
ÉS A SZOLZSENYICIN-KIÁLLÍTÁS

Alekszandr Solzsenyicinről szól, mert a Magyarországon róla kialakult képet szeretné formálni az írónak szentelt kiállítás, amelyet a budapesti Terror Háza még 2013-ban rendezett, megemlékezésül az író 95. születésnapjáról. E cikk érdekében, szakmai kötelességből néztem meg a Solzsenyicin-kiállítást, s egyúttal a Terror Háza minden ízében tendenciózus állandó kiállítását is.

A Terror Házában járkalva a kötelezően odalátogató iskolai és nemzetvédelmi egyetemi csoportokon kívül nyugati turistákkal találkozni – egyikük sem téved be az egytermes Solzsenyicin-installációra, ahol a magyar nyelvű teremvezető szöveg elfogyott ugyan, de az angol és az orosz változat kidagad a ládából. A múzeum láthatóan az új horrorkultúrán nevelkedett nemzedék igényeinek kielégítésében reménykedik. A „Hazafiról” nekik alighanem az azonos című „színes, magyarul beszélő, amerikai kalandfilm, 2000, főszerepben Mel Gibson” juthat eszükbe, amelyben a hazafi „elindul, hogy az örült háborúban megkezdje a maga örült hadjáratát” (forrás: port.hu). Kérdés, hogy a mai tankönyvek a régebbieknél alaposabb és árnyaltabb ismeretekkel vértették-e fel az ifjakat, és történelmi ismeretük lehetővé teszik-e, hogy kérdéseket fogalmazzanak meg. Gondolkodóba esnek-e, miért aránytalan a „két megszállás” téma két oldalának szemlélté-

tése. Eszükbe juthat-e a magas falak alkotta labirintusban, amelyben a térszek szervezésének kegyetlenségét tekintjük meg, az, ami az idősebbeknek: hogy a disznósírt utánzó téglák (amilyenek soha nem léteztek) a koncentrációs táborokban emberből főzött szappanokra emlékeztetnek? Mert ezek a szappanok sajnos, bármily hihetetlen, léteztek.

A helytakarékos kiállítási design netovábbja, hogy a falakon körbefutó nagybetűs feliratoknak a következő informatív része tölti ki a férfi és a nő mosdó közötti keskeny falrészét (ezért az elválasztások): „VETTE ÁT. MA-GYARORSZÁG ÉS A MAGYAR NEMZET EZZEL A NAGYJELENTŐSÉGŰ ESEMÉNNYEL ÉLETÉNEK DÖNTŐ FORDU-LATÁHOZ ÉRKEZETT. AZ ÉVTI-ZEDES SÚLYOS SZENVEDÉSEK”.

A Terror Háza hú mindkét rendszerhez, amelyet leleplezni óhajt: magyarázat helyett kinyilatkoztat, a valódi elemzést nem végzi el. Éppen olyan álszent, mint a zuglói nyilasház áldozatainak 1968-ban elhelyezett, eufemizáló-meghamisító emléktáblája („meghaltak a németek elleni harcban”), vagy a Maros utcai kórháznál a Kun páter január 11-i vérengzésére emlékező tábla: „a zsidó áldozatok emlékére.” És ha már párhuzamot akar valaki vonni, a párhuzam hordozói nem a demonizált vezérek, hanem maga a velünk élő magyar hazafi. Székely Éva olimpiai úszóbajnokot el akarták vinni 44-ben a nyilasok, de az apja azt mondta, ne vigyék el, mert ő a magyar úszóbajnok, és noha megígérték, nem jöttek vissza érte. Egy háború utáni bajnokságon az úszónőnek az ÁVO különdíját, Déryné herendi porcelánszobrát ugyanaz a férfi adta át. Székely Éva megismerte – különböző színű volt a két szeme.

A múzeum előtt a vasfüggöny metaforáját szó szerint értelmező, vasláncokból összerótt „függöny” áll, miközben Budapesten a berlini fal két valódi darabja még mindig keresi a helyét. Az I. kerületi SZDSZ küldöttsége kapta ezeket a fal leomlása után, a barátság jeléül, az egyik kis ideig a Tabánban állt, de felismerhetetlenre firkálták. Most a Magyar Máltai Szerep-tetszolgálat Befogadó Központjának kertjében, a Szarvas Gábor úton talált

menedéket, bár köztérre kívánczozna. A Terror Háza előtti vasláncok tövében többnyelvű felirat hirdeti, hogy ez a vasfüggöny. Történészek és újságírók sora bizonyította már, hogy a Terror Háza a holokauszt-relativizálás előretolt helyőrsége.¹ Ennek nyomában szentesítette az Alaptörvény preambuluma – társadalmi párbeszéd nélkül – a magyar állam felelősségét elhárító történelemhamisítást (mondván, hogy a német megszállás napjától a háború végéig Magyarország nem volt szuverén állam); ezt követően felfejlődött a Józsefvárosi pályaudvarhoz tervezett Sorsok Háza hadmozdulat, a Veritas Intézet megalapításának offenzívája, a Szabadság téren építendő német megszállási emlékmű diktatúra-giccse és a Veritas Intézet–Páva utca paktum. Az Andrássy út 60-ban valaha Szálasi helyezte el híveit, és alakította ki a Hűség Házát – ma a történelmi hűtlenség teszi hírhedtté.

A Solzsenyicin-kiállítás – ritka példa – megosztott társadalmunk mindkét oldalának megegyezésével készült, mert a támogatók között békésen megfér egy sorban a *Heti Válasz*, a *Magyar Nemzet*, az Info Rádió és a Klubrádió, valamint az EchoTV, a HírTV és az ATV. A kiállítás pedig a kormányközeli Schmidt Mária történész koncepciója alapján Kiss Ilona, a liberális *Beszélő* egykori főszerkesztője, irodalomkutató, fordító és kultúraszervező kurátori-szakértői munkájával készült. A kiállítási teremben a képernyőn jeles magyar és orosz értelmiségiek mondják el véleményüket az író ellentmondásos alakjáról azoknak a látogatóknak, akiknek van türelmük előtte ácsorogni.

1 ■ Lásd pl. Karsai László: Schmidt Mária és a holokauszt. http://nol.hu/velemenyt/20140219-schmidt_maria_es_a_holokauszt-1445635.

2 ■ Lásd erről Kiss Ilona: Solzsenyicin kontra Szaharov. *Beszélő*, 1998. 3. szám, 19. old. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/solzsenyicin-kontra-szaharov>

3 ■ A. Solzsenyicin: *Levél a Szovjetunió vezéreinek* (1973). Ford. Kiss Ilona. In: Szilágyi Ákos: *A negyedik Oroszország*. Szabad Tér, Bp., 1989. 169–183. old.

4 ■ Cikkem további részében támaszkodok korábbi írásomra, a szerkesztő jóváhagyásával: Egy Nobel-díjas a díj előtt és a díj után: Solzsenyicin szerepei irodalom és politika között. In: Masát András (szerk.): *Irodalmi szövegek és politikai szerepek. A Hamsun-jelenség*. Gondolat, Bp., 2011. 183–206. old.

A kiállítás jelentőségét emelte, hogy a miniszterelnök nyitotta meg. Az MTI tudósítása szerint Orbán Viktor a következőket mondta: „Szolzszenyicin nem egyszerűen leleplezte a kommunista terror brutalitását, hanem azoknak az embereknek, köztük több százezer magyarnak a krónikása lett, akiknek már nem adatott meg a lehetőség, hogy elmondhassák saját történetüket. [...] Szolzszenyicin tollát a holtak iránti kötelesség és az élők iránti felelősség vezette, és ugyanez a törekvés hozta létre 2002-ben a Terror Házát is. [...] a szabadság érzése az író számára a hazája iránti elkötelezettségből is fakadt.”

Szolzszenyicin nem volt „több száz-ezer magyarnak a krónikása”. Amikor ritkán megemlít egy-egy magyart, nem mindig rokonszenvvel, mert jól emlékszik a magyar kommunista emigránsokra, köztük Kun Bélára. Ha a bevezető szöveg a táborokban szenvedett magyarokra gondol, az ő krónikájukat nekünk, magyaroknak kellene megírunk.

A kiállítás címe fontos kérdést vet fel, ám leegyszerűsítve: a hazafiságot. Ez a cím bombasztikus és didaktikus, mint egy vezércikk vagy egykori november hetedikéi iskolai ünnepély. Pedig ha hangsúlyozná a miniszterelnök gondolatát, hogy a hazafi nem más, mint a haza iránt elkötelezett állampolgár, az két további felismerést tenne lehetővé.

Az egyik Szolzszenyicin nagyságára mutatna rá, aki írói pályája kezdetén felismerte, hogy hazának csak egy elvont, ideális orosz, nem pedig az aktuális állapotú szovjet hazát lehet tekinteni. Felismerését meg akarta osztani másokkal egy olyan társadalomban, amelyben ezzel az életét kockáztatta. Ebben a hősi helyzetben ismerte meg őt a világ – úgy tűnt, mintha egyedül szállt volna szembe a szovjet diktatúrával. Valójában nem volt egyedül, mert sokan mentek neki a falaknak és szögesdrótoknak. Illetve ha egyedül volt, akkor azért, mert egyedül akart lenni – nem közösködött, és nem értett egyet az ellenzék olyan nagy alakjaival sem, mint például Andrej Szaharov.² A magányos harcos attitűdjét egyébként találóan érzékelteti a kiállítás terméről alkotható első, tisztán vizuális benyomás,

mert a falakon körbefutó fotómontázs élete minden helyszínét, a szülőházát, az elítélőt (saraskát), a száműzetés kunyhóit is olyan térben mutatja, ahol pusztaság veszi körül: nagy és reménytelenül üres mezők.

A másik közvetíthető felismerés az lenne, hogy a hazafiság itt és most az itt élők iránti felelősség. Még a gyermeki aggyal gondolkodó látogató is elérvedhetne: vajon nem volna-e megnyugtató, ha minden íróra vagy politikusra mint jó hazafira rábízhatnánk a hazát? Akkor vajon jól mennének-e a dolgok, és ha mégsem, akkor ki a hibás?

Szolzszenyicin egyik nagy tévedése az volt, hogy tévedhetetlennek tartotta, hovatovább isteníttette magát. „Az eszméknek és koncepcióknak csak egyféle osztályozása lehetséges: helyesek és tévesek” – írta óriási visszhangot kiváltó 1973-as írásában, a kitoloncolása előtti évben (*Levél a Szovjetunió vezéreire*).³

Csak hogy szovjet hazafinak érezte magát Sztálin is, aki megnyert egy óriási háborút, annak érezte magát Hruscsov, aki leleplezte a sztálinizmust, és lehetővé tette Szolzszenyicin műveinek megjelenését, sőt rendelt is tőle, és kitüntetést is szánt neki. Hazafi és honleány alighanem bárki lehet, különösen, ha harci és történelmi panorámát képzelünk mögé. Szovjet hazafiak lehetnek az *Ivan Gyenyiszovics egy napja* kisregényben felbukkanó, különböző nemzetiségű lágerlakók is – persze kérdés, kinek a szemében. Szolzszenyicin például számos kirekesztendő „idegen elemet” fedezett fel hazájában. Értelmező kontextusa nélkül a hazafi üres szó csupán.

A Szolzszenyicin-kiállítás egyetlen nagy termet és egy keskeny beugrót foglal el. A beugró koromfekete falain sommásan polarizált vélemények az íróról a világ nagyjaitól. Egymás alatt olvashatók a 2008-as nyilatkozatok.

„Profétává vált.” (Lech Wałęsa)

„Életművével viszonyítási pontot teremtett.” (Angela Merkel).

„Azt tanultam tőle, hogy az igazság kimondása erőt ad, és ez az erő összeroppantja a hazugságra épített világot.” (Orbán Viktor).

„Saját tapasztalatát egyetemes jelentőségűvé tette.” (Nicolas Sarkozy).

A szemközti falon – egy kereszt és két ikon alatt (*apage satanas?*) – szovjet politikusok és makacs filozófusok gondolatai, Szuszlov, Andropov, Brezsnyev, sőt a *L'Humanité* vaskalapos nyilatkozatai, a tetején Neruda szavai. „Szolzszenyicin egy unalmas alak, egy elviselhetetlen idióta, de a szovjeteknek békén kellene hagyniuk.” (1972); legalul pedig Sartre-é: „Szolzszenyicin a fejlődésre veszélyes elem. Gondolatai XIX. századiak. Tanúsága semmis.” (1974)

A beugró hátfalán üveg mögé rejtve Szolzszenyicinről szóló könyvek is sorakoznak – csak találgatni lehet, miről szólhatnak, de ez már az írókról rendezett kiállítások rákfénjeje.

A nagyteremben a fényképekkel kitapétázott falakon sokkoló idézetek a Gulagról, és két képernyő, közepén pedig négy tárlóban az író művei, kéziratok, tárgyai, levelei, fényképei, egy korabeli Moszkva-térkép – feliratok nélkül, úgyhogy még a kiállítási leírással a kézben sem könnyű azonosítani, melyik micsoda.

Szolzszenyicin imént idézett 1973-as levelének alapgondolatát helyezi a középpontba a kiállítás A4-es lapokra nyomtatott négyoldalas sajtóanyaga, amely nyomban érthetővé teszi, miben is azonosul Szolzszenyicinnel a jelenlegi kurzus (és a jobboldal általában).

„Erőt és jövőt csupán a nemzetek önrendelkezése, a nemzetek saját tradicionális érték- és érdekszempontjai adhatnak, ez változatlan sárköve az európai történelemnek.” (1. old.) A látogató máris érzi, hogy Szolzszenyicin az Európai Unió elleni küzdelemben a magyar önrendelkezéséért harcosa. A fenti mondat nem idézet, de erősen emlékeztet egy másikra a vakmerően a Szovjetunió vezéreire címzett 1973-as nyílt levélből: „egy ilyen országot csak határozott nemzeti koncepció birtokában lehet kormányozni.” Azóta eltelt negyven év, és összeomlott a keleti szovjet birodalom, amelyet kétségtelenül ez a gondolat is aláásott. „A kiállítás [...] lehetőséget teremt hálánk és nagyrabecsülésünk kifejezésére [...]. Tanújelét kívánjuk adni, hogy Szolzszenyicin gondolatai eleve élnék Magyarországon” – olvasuk ugyanitt. Ha eleven élnék, hát tekintsük át, hogyan, és nézzük meg, mit tanulhatunk tőle.

Elöljáróban leszögezem, hogy magam is nagyra becsülöm Szolzsenyicin kivételes egyéniségét. Önmagában intézménnyé vált lázadó, a szovjet ellenzékiesség kiemelkedő alakja volt, az 1960-as évektől emblema a létező szocializmus hazugságaival való szembefordulásnak. Szolzsenyicin korai és legnevezetesebb kisregénye, az *Ivan Gyeniszovics egy napja* (1962) a szocialista realizmus diadala volt Lukács György szerint, aki ezt az állítását etikai és ideológiai indoklással támasztotta alá. A hruscsovi „olvasás” korában megjelent novellákban – *Matryona háza* (1960), *Tarisznyás Zahar* (1965) – egyre markánsabban rajzolódik ki az orosz nemzeti eszme köré szerveződő ideológia, amely akkoriban a szovjet állami konstrukció ellen irányuló ellenzéki nézetnek számított. Az ősi hagyományhoz visszanyúló „szerves fejlődés” gondolata mindig is az orosz társadalomtörténet nagy kérdése volt, és a szláv nemzeti eszme hívei Nagy Péter erőszakos, az európai mintát követő modernizálásában Lenin nyugatos (marxista indítatású) beavatkozásának előképét is látták. A Szovjetunióban azután a nemzet fogalmát a „soknemzetiségű állam” utópiája helyettesítette.

Szolzsenyicin életművében mindvégig párhuzamosan fut a szépirodalom és a politikai-etikai publicisztika. Az egész Európát, talán a világot is megrázó *A Gulag szigetcsoport* (1968) szépirodalom és dokumentum egyvelege, s egyben szubjektív, lázadó hevületű programirat. Irodalmi alkotásai közül még a Szovjetunióban íródott, de már Nyugaton jelent meg *A pokol tornáca* és a *Rákostály* (1968). Az emigrációban alkotott művei egyre jobban alárendelődtek politikai eszméinek, miközben prózáját továbbra is a szocialista realizmus irodalmából ismert megformálás jellemezte. A kitoloncolása után írott pamfletjei arról tanúskodnak, hogy az író intoleráns, szélsőségesességre hajló nézetekhez vonzódik – míg nem a (sztálini) hazugság addigi leleplezőjének utolsó művében már hemzsegnek a nyílt hazugságok. Ezt az utat követve ráébredhetünk, mily reménytelen az irodalomtudománynak az a törekvése,

hogy a tiszta szövegtudomány eszközeivel értelmezzen és egzakt módszerekkel rekonstruáljon egy-egy szerzői életművet. Arra is gondolhatunk persze, hogy a szovjet korszak hivatalos irodalmából vajmi kevés érték marad, ha termékeit irodalmi szövegekként, és nem kordokumentumokként vizsgáljuk. Ám még inkább arra, hogy ha irányzatos, akkor még egy Szolzsenyicin formátumú író is monolit, sommás figurává merevedik: a róla alkotott képre ugyanis a könnyebben közvetíthető magatartás hat a legerősebben, amelynek az irodalmi művek pusztán illusztrációi. Ezt közvetíti a média, amely már évtizedek óta egy Szolzsenyicin-szobrot állít élénk, mert az olvasók többségének – Nyugaton és Keleten egyaránt – erre a bálványra, egy prófétára volt szüksége. Ma már eldönthetetlen, közrejátszott-e várokozásuk abban, hogy Szolzsenyicin valóban prófétaként kezdett prédikálni, majd mindenkit kioktatott, és végül még a jövődőléstől sem riadt vissza.

Szolzsenyicin bálvánnyá alakításához az is hozzájárult, hogy a köztudat egykönnyen szerzőként tartja számon, s ez a bizonyos könyv sem irodalmi értékeinek köszönhetné világtörténelmi jelentőségét. Sőt ezt a szerepet is sokkal inkább az orosz és európai történelemben és politikában töltötte be, mintsem az irodalomtörténetben.

Szolzsenyicin életművét nyomon követve kirajzolódnak politikai fejlődésének fordulópontjai. Az első fordulat az életrajzban az íróvá válás.⁴ Szolzsenyicint mint lelkes komzsolistát már fiatalon foglalkoztatták az ideológiai kérdések, ifjúkori gondolkodását reformmarxistának lehetne mondani. Lelkes komzsolistaként az orosz forradalomról készített feljegyzéseket. A matematika szak mellett a moszkvai Filozófiai, Irodalmi és Művészeti Főiskolára is beiratkozott, hogy behatóan foglalkozzék a marxizmussal, amire későbbi cikkeiben jó adag öngúnyal emlékezett vissza. A kiállítási ismertető szerint a háború idején elfogott levelei arról tanúskodnak, hogy a rendszerellenes szervezkedés gondolata már ekkor foglalkoztatta, s ezért tartóztatták le. Régebben úgy tudtuk, mindössze pár tiszteletlen kijelentést tett a levelekben a szovjet pártvezérekről. A letartóztatás, a börtön és a tábo-

rok sokkja formálta íróvá. Rövid börtön (Lubjanka, Butirka) és átmeneti tábor (Novij Jeruszalim) után 1946-ban egy moszkvai építkezésen, a Kalugai kapunál kezdte lágeréveit. A saraska, az elit tábor, ahol tudományos kutatómunkájával az értelmiség a felderítést és az állambiztonsági szerveket szolgálta, páratlanul gazdag emberi közegnek bizonyult szellemi és erkölcsi formálódásához. Itt kezdett komponálni egy poémát, amelyet rózsfüzér segítségével memorizált. Az évekig ismételtetett, később rekonstruált önéletrajzi eposz írásának és zsolozsmaszerű ismételtetésének pszichológiai szerepe tagadhatatlan – a börtönben a rítusok tartják egyben az egyéniséget. Ekkor, majd miután rákbetegségéből kigyógyult, alakulhatott ki Szolzsenyicinnek az a meggyőződése, hogy az írás a megmentője, szent feladata, amely életben tartja.

Az íróból azután „küldeteses” ember lett a hruscsovi korszakot követő üldöztetés idején. Az „ellenállást a rendszernek” felváltotta az „egyedül kiállni a monolit ellenség ellen” magatartás. Műfajt is váltott: a szépirodalmi tevékenységet kiszorította a dokumentarizmus. Az orosz kultúrában, de különösen a szovjetben az értelmiségi lét értékmérceje a hatalommal szembeni ellenállás foka. Arkagyij Belinkov egész könyvet szentelt ennek a jelenségnek *A szovjet értelmiségi önfeladása és bukása: Jurij Olesa* című, betiltott művével.⁵

5 ■ Arkady Belinkov: *Sdacha i gibel sovetskogo intelligenta, Yury Olesa*. Castilla, Madrid, 1976. (Moszkvában csak 1997-ben jelent meg). Belinkov Budapesten, majd Jugoszlávián át szökött Madridba, az ELTE orosz tanszéki munkatársainak közreműködésével; még a télikabátját is itt hagyta, megtevesztésül, elfogása esetére bizonyítandó, hogy csak eltévedt a határon, és vissza akart térni Budapestre. A bibliográfiai adatoknál a cirill írás angol átírását alkalmazom.

6 ■ E polémia cikkeiből már a rendszer-váltás körül közölt részleteket Szilágyi Ákos antológiája, *A negyedik Oroszország. Az orosz nacionalizmus családfája*. Szabad Tér, Bp., 1989. Lásd Roj Medvegyev, Valerij Csalidze, Alekszandr Janov cikkei, 190–213. old.

7 ■ *Népszabadság*, 2008. augusztus 5.

8 ■ Falusy Márton: Történelemhamisítás és a zsidó önkritika hiánya. 2010. augusztus 8. <http://hunhir.info/index.php?pid=hirek&id=32227A> folytatás is látlelet után kiált: „Nekünk magyaroknak vállalunk kell azokat, akik magyarként – mondjuk így Szolzsenyicint követve: szakadár magyar-

Az emigráció azután felszabadította Szolzsenyicin idejét az írás számára, és megnyitotta előtte a közszereplés lehetőségét is. Az előbbi választotta, hiszen az orosz kultúra hagyományai az irodalmat messze a közéleti cselekvés fölé helyezik. Csakhogy ezzel eltűnt az a felfokozott közeg, amely a mindennapos zaklatás, üldözés, a konkrét életveszély miatt egészen addig körülvette, s maradt a leírt szavak öngerjesztéséből fakadó izgatottság, a prófétai hév modalitása, a saját rendszert feltételező ideológia és annak sulykolása.

A változást igen hamar észlelte az orosz emigráció, amelynek Szolzsenyicin a példaképe volt. Úgy érezték, cserbenhagyta őket, és saját mítoszáat ássa alá.⁶ Mélyen megértem őket: magam is keresztülmentem ezen. Épp ezért volt fontos számomra, hogy azonosítsam Szolzsenyicin hang- és imázsváltásait, ezek első jeleit, amelyek utolsó műve, a nyíltan tendenciózus *Együtt* (oroszul: *Dvesztyi let vmesztye – Kétszáz év együtt*) előjeleiként korábban láthatóvá váltak. Az *Együtt* az Orosz Birodalom végzetes összeomlásának elemzése, amelyért Szolzsenyicin a zsidókat okolja.

Szolzszenyicin haláláról írott megemlékező cikkemre⁷ 2008-ban sokféle válasz érkezett. A válaszok egyik fajtája úgy vélte, hogy ha Szolzsenyicin semmit sem írt volna, csak az *Iván Gyeniszovics egy napját*, akkor is a világirodalom egyik nagy írója len-

ne, mert egy egész néma nemzedék helyett, „mihelyettünk” szólalt meg. S ezen az sem változtat, miket írt később. Mások – köztük a kurucinfo működtetője – épp a későbbi műveikért, különösen az *Együtt* antiszemitizmusáért lelkesedtek.⁸ Vagyis a baloldalnak az *Iván Gyeniszovics* kell, a jobboldalnak az *Együtt*, és mindkét oldalon felhasználják, ám nem árnyalják és nem is elemzik Szolzsenyicin életművét. És ezen nem változtatott a Terror Háza Szolzsenyicin-kiállítása sem.

Az első fordulóponthoz tehát az íróvá válás volt, a második pedig a műfajváltás, a szépirodalom elhagyása. Már érett és íródott a *Gulag-szigetcsoporthoz*, amelynek megjelenése (1973–75) előtt Szolzsenyicin szépirodalmi munkásságáért kapott Nobel-díjat 1970-ben, amelyet nem vehetett át, de amely miatt nyíltá vált az ellene indított hajtóvadászat. Ez végképp ellehetetlenítette életét a Szovjetunióban, őt magát pedig hőssé avatta.

A *Gulag-szigetcsoporthoz* az *Iván Gyeniszovics* megjelenése után kapott levelek hatására és anyagából keletkezett dokumentumgyűjtemény, amelynek célja egyrészt az eltitkolt tények, adatok felsorolása, másrészt a mindezt közreadó bátor író imázsának megformálása. Ez többeknek már akkor is feltűnt, de elhallgattatta őket az 1974-ben letartóztatott Szolzsenyicinnel érzett szolidaritás és a félelem, hogy újra beköszöntenek az 1937-es év eseményei, és elkezdődnek a sorozatos letartóztatások.⁹

Vlagyimir Vojnovics figyelt fel először Szolzsenyicin személyiségének hiteltelenségére. A *Gulagban* számos figyelmeztető jelle bukkant. Szolzsenyicin egy kimerült német hadifoglyot arra kényszerített, hogy vigye a csomagját... Szolzsenyicin gyűlöli a kiskorú bűnözőket, akik a második világháború után árvaházban nevelkedtek, és onnan megszökvé vagy kikerülve elvetemült bűnözők lettek... Szolzsenyicin azt írja, hogy a Fehér-tengeri csatorna lágerparancsnokainak listáját kitáblázná a helyszínen, mert csupa zsidó névből áll: Firin, Berman, Frenkel, Kogan, Rappoport, Zsuk. Zsidógyűlöletének jellegzetes példája az a történet, amelyben a zsidó raktáros megerőszakol egy

gyönyörű orosz fogoly lányt. A nemi erőszak felháborító ténye Szolzsenyicinnél ürügy, hogy a lányt az orosz folklórból ismert eszközökkel szinte cárkisasszonnyá magasztosítsa, s így lesz a „tisztá hattyú” sárba tiprása a visszataszító külsejű zsidó által a zsidók meggyalázta, leteperte Oroszország allegóriája.¹⁰

Cezar Markovics alakja az *Iván Gyeniszovicsban*, Rubin a *Pokol első körében* egészen addig nem volt szembetűnő és zavaró, amíg az író további műveiben nem bukkantak föl az antiszemita hangok. Hozzátenném, hogy Szolzsenyicin „taktikailag” vagy becsületből valóban nem lehetett antiszemita, amíg a Szovjetunióban élt, mert az antiszemitizmust mindig fegyverként használó szovjet állam ellen harcolt.

Az ellenzékiek szemében a példaképből azonnal hétköznapi ember lett, amint megtudták, hogy Szolzsenyicin a lágerban Petrov álnéven aláírásával igazolta készségét, hogy együttműködik a KGB-vel. A *Fejjel a falnak* oldalain akaratlanul is leleplezte lavírozásait a szovjethatalom magas rangú képviselőinek közelségében. Nem véletlen, hogy ezt a kötetet később nem válogatta be összegyűjtött munkáinak kötetei közé. 1994-ben azután, a Kreml dokumentumai nyilvánossá tételekor napvilágra kerültek egyes leírt telefonbeszélgetések, amelyekben Szolzsenyicin hízelegve szinte fölesküdt Hruscsovra (beszélgetés Lebegyevvel, 1963. március 22.), vagy aggódó érdeklődése Hruscsovna, miután a főtítkárra az alkotó értelmiség előtt tartott beszédet, hogy az ő készülő színdarabja megfelel-e a pártvonalnak.¹¹

Az emigráció első éveiben a demokratikus szovjet ellenzék szintén már emigrációba kényszerült köréi meghökkenve konstatálták, hogy Szolzsenyicin már nem áll ki az alapvető emberi jogok mellett, sőt egyre azt ismételt, hogy első a nemzet iránti kötelesség (*A mi kis pluralistáink, Oroszország berendezkedéséről*). Nemcsak a kétes (mert nem elkötelezett) pluralistákat, hanem általában véve az értelmiséget tartja megbízhatatlannak. Értelmiségellenességében egyes elemzők szerint a megszólalásig hasonlított Leninre.¹² A pluralizmus

ként – a magyarság ellen bűnöket követtek el. Például Kádár és magyar uszályát vállalnunk kell, ez a mi terhünk. De ki fogja vállalni Kun Bélát és Rákosi Mátyást, valamint zsidó uszályukat? Ki vállalja Péter Gábor és bandája bűneit? Eljön vajon az idő, amikor például a zsidó ávosok leszármazottai nyilvánosan bocsánatot kérnek az áldozatoktól, s erről a Mázsihsz honlapján képes beszámolót is olvashatunk?”

9 ■ Vö. Vlagyimir Vojnovics írását: Voinovich, Vladimir: Portret na fone mifa (http://solzhenicyn.ru/modules/pages/Portret_na_fone_mifa.html)

10 ■ Shimon Markish: Iudofob Solzhenitsyn. *Jerusalem Review*, 2004. 18. old. (www.antho.net/library/markish/solzhenitsyn.html)

11 ■ *Kremlivsky samosud: sekretnyye dokumenty Politbiuro o pisatele A. Solzhenitsyne*. Sost. A. B. Korotkov et al., redaktor V-N- Denisov. „Rodina”, Moskva, 1994.

12 ■ Mihail Heller – Aleksandr Nekrich: *Utopia u vlasti*. Overseas Publications Ltd, London, 1989. 142. old. A könyv magyarul is megjelent *A hatalom utópiája* címen.

pedig Szolzsenyicin szerint idegen az orosz történelemtől, amelynek végzete, hogy a nyugati eszmék erőszakosan letérítették organikus fejlődésének tiszta útjáról.

A második fordulópont utáni nagy mű a „csomópontokba” felfűzött történeti sorozat *A vörös kerék* címmel. Négy része 1971 és 1991 között tíz kötetben jelent meg Párizsban.¹³ Közülük egy látható a kiállításon. A főcímben szereplő metafora változatai már korábban feltűntek a szolzsenyicini életműben. A tüzes kerék Ezékiel könyvéből az utolsó ítéletet jelezte a korai bizánci ikonokon. A megsemmisítő történelem és az áldozat jele is a tűz: Szolzsenyicin példaképül hozza az óhitűeket, akik I. Péter idejében az egyházújítás elől hitük védelmére az önégetésbe menekültek. A tíz könyvre rúgó monumentális mű részei egyenként mindössze alig egy-két hetes időszakaszt ragadnak ki az orosz történelemből, amelyeket az író „csomóknak” nevez, mert az orosz forradalom felé vezető események történelmi csomópontjait ragadják meg.

Majd következett a *Tizennégy augusztusa*, egy olyan regény, amelyben az író újra hatalmas dokumentumanyagot idéz a Hoover Institute archívumában végzett kutatásaira támaszkodva. Míg a *Gulagnál* Szolzsenyicin saját tapasztalatára és 227 levelezőpartnerének tanúságtételére hivatkozhatott, 1914 augusztusával kapcsolatban nincs személyes tapasztalata, mégis, ekkor is, itt is a személyesség szenvedélyével tárgyalja a történelmet.

A *Tizennégy augusztusának* körképe a komótos vidéki gazdagparaszti élet megrajzolásával indul, ami erősen emlékeztet a *Csendes Don* első kötetére (e könyvet Szolzsenyicin igen nagyra becsülte, csak éppen nem hitte, hogy Solohov a szerzője, és aktívan részt is vett a Solohov elleni kampányban). A regény első része eseménydús, azután a cselekmény lelassul, egyre szaporodik a nehézkes politikai vita, a providenciális történelemszemlélet tételes, didaktikus taglalása. Belső monológok és didaktikus leíró részek váltakoznak a hosszadalmas politikai párbeszédekkel.

A kritika sokat foglalkozott azzal, mennyire hitelesen rajzolja meg Szol-

zsenyicin a történelmi alakokat. A valójában eléggé hidegvérű és határozott Lenin nála lobbanékony és türelmetlen, mert Szolzsenyicin így jelenítheti meg tételét a forradalom meggondolatlanságáról. Az orosz történelem elrontóinak szerepe pedig a zsidóknak jut.

A párizsi emigrációban élő Mihail Heller már 1989-ben kismonográfiát írt Szolzsenyicinről, amelyben óvatosan rámutatott a könyv történelmi tévedéseire és csúsztatásaira. Eufemisztikusan „mozdulatlan szűzséként” jellemzi a regény cselekményét, amely magyarárn unalmas, nehézkes, vontatott.

Szolzszenyicin a *Tizennégy augusztusától* kezdve mindig érezte, hogy a zsidókat idegen elemnek tartja Oroszországban, felelősnek a bolsevik forradalomért és terrorért, és félti tőlük a „veszélyeztetett, kihalóban lévő” oroszokat. Ebben nem állt egyedül, sőt neves elődök példáját követte: Gogol ujjongó, ezért visszataszító pogromábrázolása a *Tarasz Bulba* lapjain; Vaszilij Rozanov durva, alpári kijelentései; Andrej Belij dehonesztáló, címkéző és éles hangú esszéi; a két Bulgakov, a vallásfilozófus Szerгий, és a prózaíró Mihail, más és más formában, Szolzsenyicinnél színesebben és egyéni stílusban adnak hangot a zsidókkal kapcsolatos ellenérzéseiknek és téveszméiknek.

A *Vörös kerék* megjelenése után az orosz emigráció színe-java (Andrej Amalrik, Jefim Etkind, Lev Kopelev és Andrej Szinyavszkij), akik korábban a Szovjetunióban egzisztenciájukat, sőt életüket kockáztatva szólaltak fel Szolzsenyicin érdekében, már bírálták őt. Szolzsenyicin éles hangú vitáiban kelt ki (*A mi pluralistáink*, 1982.) ellenük, és oroszgyűlölőnek nevezte őket, akik „örülten arra lökdösik a Nyugatot, hogy lépjen a hitleri útra, és ne a kommunizmus ellen küzdjön, hanem az orosz nép ellen”. Úgy látta, ő maga vált az orosz eszme hordozójává, illetve ahogy fogalmazta: „már nem ember, hanem földrajzi fogalom vagyok, egyenlő Oroszországgal.”¹⁴

Az oroszország hordozója az orosz nyelv is, amelyet Szolzsenyicin az emigrációban gondosan ápolt, sőt Dal szótárának tanulmányozásával igyekezett újraéleszteni a ritkán használt szavakat, archaizálta a lexikát és

a mondatszerkezetet is széttördelte. A kritikusok már kész paródiaként idézik Szolzsenyicin szinte érthetetlen szövegeit. Álljon itt egy idézet interjújából: „Leningrádot mondani már szegény. Péter cárt nem nagyon tiszteltem, és nem is az ő tiszteletére nevezték el így a várost, hanem Péter apostol után. De már a Szentpétervár (Szanktpityerburh-nak ejti) is hollandul van. Nyévgorodnak nevezném el. Ez megfelel az orosz nyelv szellemének. Nyévgorod, Nóvgorod...”¹⁵

Szinyavszkij, a párizsi orosz emigráció emblematikus alakja már alig egy évvel Szolzsenyicin kitoloncolása után nyílt levelet intézett az íróhoz az emigránsok nevében. Közös ellenfelük a szovjetrendszer, de képtelenség elviselni Szolzsenyicin kioktató hangját, gőgjét, intoleranciáját, mert prófétai magatartása, moralista vehemenciája egy új fanatikus despotává avatja, aki csak a saját nézeteit ismeri el helyesnek, és csak a követőit veszi ember-számba. Szinyavszkij már 1975-ben szellemi csendőrnak nevezte Szolzsenyicint, akinek módszerei legjobban arra a diktatúrára hasonlítanak, amelynek mindketten majdnem áldozatul estek.¹⁶ A világ nem hallotta meg az orosz emigráns értelmiség figyelemztető szavait, hiszen a friss emigráns íróból mindenkinek csak a hős kellett.

Szinyavszkij a pluralistákat ostorozó cikkekre tíz évvel később a *Szolzszenyicin mint az új egyengondolat megszervezője* című cikkkel válaszolt, amelyben rávilágít, hogy Szolzsenyicin a ruszofóbia kirekesztő címkéjével vol-

13 ■ *Tizennégy augusztusa* (2 kötet, 1967., megj. 1971.); *Tizenhat októbere* (2 kötet, 1985.), *Tizenhét márciusa* (4 kötet, 1986–1988.); *Tizenhét áprilisa* (2 kötet, 1990–1991.).

14 ■ Idézi Vojnovics, Portret na fone mifa.

15 ■ A Néva/Nyéva folyó nevéből. BBC-interjú. Vestnik RHD, 127., 280. old. http://solzhenicyn.ru/modules/pages/Radiointervyu_kompanii_BBC.html.

16 ■ Abram Terc: Otkrytoe pismo A. Solzenitsynu. 1975. 01.12. In: Abram Terc: *Puteshestvie na Chornuiu reku*. Zaharov, Moszkva, 1999. 324–327. old. Az Abram Terc írói álnevet használta Andrej Szinyavszkij a Nyugatra küldött publikációihoz.

17 ■ Színvonalában erősen másodlagos, mára feledésbe merült irányzat, egyedül a tehetséges Valentyin Raszputyin neve ismert, aki szintén nacionalista lett.

18 ■ Vlagyimir Vojnovics: *Moszkva 2042*. Gabo, Bp., 2006.

takepp a bolsevikok ellenségképének egy variánsát támasztotta fel. Nacionalizmusa a szovjet korszakban (pl. a *Matrjona háza* c. novellájában) még az ún. falusi próza¹⁷ elindítója lett, amely akkoriban a szocialista rendszer elleni enyhe ellenzékiesség egyik formájának tűnt. Maga a rendszer azonban hamarosan fölismerte a nacionalizmus birodalomerosztó előnyeit, és a rendszerváltás után nyíltan magáénak ismerte el. Ekkor Szolzsenyicin más, egykor szinte ellenzékinek tűnő írókkal együtt hirtelen a politikai térfél túlsó, konzervatív oldalára került. Átesve a ló túlsó oldalára, azonnal fehér lovon jelent meg – így vonult be Vojnovics profetikusként bizonyuló paródiájában, hogy birodalmát elfoglalja.¹⁸

Vojnovicshoz hasonlóan Szinyavszkij is már 1985-ben látta mindennek előjeleit. Említtett cikkében így fogalmaz: „a nacionalizmus abban a pillanatban válik veszélyessé, amint erjedéséből kiforr a mérgező anyag, az ellenség. Ez történt a szocializmus eszméjével is. Eleinte kedves utópia, filantrópok és álmodozók aranykoráról szőtt álma volt, amíg létre nem hozta először a belső osztályellenség, majd a külső, bekerítő világimperializmus fogalmát. Így született meg a győztes szocializmus antiutópiája.”¹⁹

Lev Kopelev (1912–1997) Szolzsenyicin rabtársa volt a „saraskában”. Ő szervezte meg a nyugati értelmiség tiltakozását Szolzsenyicin üldözése ellen, továbbá kitoloncolásakor, 1974-ben a németországi fogadtatását Heinrich Böll-lel karöltve. „Ahányszor Moszkvában ravaszkodtál, alakoskod-

tál, hazudtál vagy durván sértegettél, mindig arra gondoltam, veszélyben vagy és segítségre szorulsz, meg kell téged védeni”²⁰ – írja 1985-ben nyílt levelében, elősorolva azokat a csúsztatásokat, hazugságokat, amelyeket Szolzsenyicin szovjetunióbeli üldöztetéséről, kéziratának sorsáról, barátairól írt le, már az emigrációban.²¹ Elfogadhatatlannak tartja, hogy Szolzsenyicin az igazság egyedüli letéteményesének tünteti föl magát: „nem lényeges, milyen ideológia keríti hatalmába az író – a szocialista, szocialistaellenes vagy nemzetiszocialista realizmusok között nincsen különbség.” Az ideológia azonban a szépírodalmat illusztrációvá, propagandává züllesztí, ebben Szolzsenyicin igazi bolsevik – írja Kopelev. Lev Kopelev levele nemcsak leleplezés, hanem megrendítő vallomás is arról, hogy kommunistaként sokszor hazudott másoknak, és mindarról hallgatott, ami árthatott a szocializmusnak – a kolhozszervezés durvaságaitól Sztálin alakjának fényezéséig. Meglepődve fedezte föl, hogy Szolzsenyicinnel kapcsolatban is éppen így járt el: hiába látta már *A Gulag-szigetcsoporthat* Szolzsenyicin zsidó-, grúz-, magyar- vagy lettellenességét, hazugságait és csúsztatásait, eltagadta maga és mások előtt is a Gulag-birodalom leleplezésének érdekében, és hogy Szolzsenyicin alakját érintetlen mítoszként tarthassa meg.

Szolzenyicin közvetlenül emigrálása után adta ki *Az áltanultak* (*Obrazovanscsina*) címmel vitairatát az orosz értelmiség felelősségéről (*A sziklatömbök alól* c. kötetben). A címben szereplő, maga alkotta fogalomból csak úgy süt a megvetés. Szolzsenyicin a XIX. század önostorozó gondolkodóinak hagyományát folytatva, metsző gúnnyal tekinti át az értelmiségről szamizdatban közzétett írásokat. „A manapság működő több ezer tudományos kutatóintézet felvirágoztatását az orosz falu és az orosz hagyományok szétrombolásával érték el” – ilyesfajta túlzó kijelentések sorozatával gyűri maga alá az olvasót, lélegzetvételnyi időt sem hagyva neki a logikus és elfogulatlan gondolkodásra.

Alapvető tétele, hogy az értelmiség felhígulásával létrejött nagyszámú „áltanult” nem képviseli többé azo-

kat az eszméket, amelyeket még a XIX. század hagyományozott rá. Nem törekszik már arra, hogy a néppel egy-egyben forduljon szembe a fennálló renddel az igazság nevében. Életeleme a hazugság, áldozatokat nem vállal. Kiváltságokért, külföldi utakért, kiemelt élelmiszer-ellátásért és állami kitüntetésekért vagy gyermekei jövőjéért cserébe kész bármit aláírni, behódolni, hazudni. Nincs már értelmiség, csak kispolgárok, akiknek konyhai politizálgatása csak lelkiismeretük megnyugtatóására szolgál, az országon nem segít,

Szolzenyicin szerint a gyermekeket inkább nélkülözésben, de erkölcsi tisztaságban nevelő „áldozatos elit” a jövő záloga, azok, akik az igazság kimondásáért a szabadságukat is készek feláldozni. Nem nyílt ellenállásra szólít fel, mindössze arra, „ne mondd, amit nem gondolsz”. Már ez a lelkiismeret szerinti tiszta élet is járhat azzal, hogy az ember elveszti munkahelyét, tanulási és előmeneteli lehetőségeit, de az életét nem kockáztatja.²² Szolzsenyicin szerint csak így, a belső nemesedés, az egyének erkölcsének összeadódása útján lehetséges a társadalom megváltoztatása, hiszen aki a szovjetrendszert valaha megélte, nem bízik többé az intézményekben.

A Hogyan mentünk meg Oroszországot? (1990) is a rendszerváltás módjaitól szól. *Töprengések* alcímű esszéje – patetikus körmondataival, metaforáival, szóhalmazáival és költői kérdéseivel – leginkább kiáltványra emlékeztet. Az orosz választási és közigazgatási rendszer alulról építkező reformját, a kistérségek helyi jogainak kiszélesítésével kezdődő demokráciát javasol: a Nemzet és Föld alapján, a régi orosz falusi *mir*, a városi *vecse* és a XIX. századi *zemsztvo* intézményére hivatkozva reméli, hogy a jelenleg demokratikusnak vélt vagy mondott rendszer veszélyei kiküszöbölhetők. Az egyháznak önfegyelmet és önkorlátozást kell hirdetnie, mert ennek híján a pénzarisztokrácia eluralkodik a szervezetlen többség fölött. Szolzsenyicin helyteleníti a párt-harcokat, hiszen a párt „részt” jelent, s így jól tükrözi azt a kártékony szerepet, amelyet a Nemzet megosztásában játszik. A kelet-európai volt szocialista tábor országainak mielőbbi leválasz-

19 ■ Terc, *Puteshestviie na Chornui reku*. 330–331. old.

20 ■ Kopelev Pokrovszkijnek egy szellemes kifejezést idézi a nagy regényfolyamról: a *Csomók* nem más, mint a „múlta ráborított politika”.

21 ■ Kopelev 1985-ben írott levelét 1990-ben átadta barátjának, Jefim Etkindnek azzal, hogy publikálja, amikor jónak látja. Ez már 1993-ban bekövetkezett. http://imwerden.de/pdf/syntaxis_37_pismo_kopeleva_solzhenicynu.pdf.

22 ■ Ez a frázis szó szerint megegyezik a rendszerhű és agitativ műveket író Mihail Satrovnak *A lelkiismeret diktatórája* c. drámájában deklarált mondattal, amelyet egy régi bolsevik, a főhős nagymamája, az „egyszerű szovjet nép képviselőjének” szájába ad. Satrov egész életében a kommunizmus újraértelmezéséről írt kvázidokumentarista dialógus-drámákat a Leniniána demitologizálásának szándékával.

tását javasolja, hiszen azok már eddig is „kedvezményes ellátást kaptak a mi mindent megváltó nyersanyagainkból, most éljenek és virágozzanak szabadon, de fizessenek mindenért világpiaci árakon”.

Az „*oroszkérdés*” a XX. század végén (1994.) című esszé is mutatja, hogy Szolzszenyicin történelemértelmezése és jövőképe szorosan összefügg. Elsősorban Kljucsevszkij Oroszország-történetére hivatkozva fest történelmi tablót az orosz múltból. Az első bolsevik I. Péter volt, aki a nép történelme, lelke és szelleme ellenében cselekedett, bűne „az igazi orosz gyökér irtása” volt. A dekabristákat leverő I. Miklós pedig a terrorizmustól védte meg országát – és micsoda nemes lelkű büntetésben részesítette a lázadókat, legalábbis a szovjet leszámolásokhoz képest! A bolsevik ideológia Nyugatról átvett, nemzetellenes és ruszofób áramlat, és sok idegen származású vezetője volt, maga az orosz forradalom idegenek, jövevények műve, s durván beavatkozott az orosz fejlődésbe. A proletár messianizmus is az internacionalizmus egyik változata, tévútra vivő képzelgés. (*Megbánás és önkorlátozás mint a nemzeti élet kategóriái*, 1973.).

Az orosz történelem a hibás külpolitikai lépések története: az ország mindig akkor követett el hibákat, amikor történelmi határait átlépte, mások dolgaiba avatkozott, lett légyen ez a magyar szabadságharc leverése, fél Lengyelország bekebelezése, vagy a balkáni kereszténység védelme, azaz amikor a pánszláv elmélet nevében megkísérelte területei kiterjesztését. Gondjait önállóan kell megoldania, hiszen a Nyugat többször is bizonyította önzését, például az intervenció idején és az 1917 után Szovjet-Oroszországba települő külföldi vállalkozások „rablógazdálkodásával” is.

Szolzszenyicin hazatérésekor az ország legkeletebbi pontján szállt partra, és onnan vonult át diadalmenetben az országon, Moszkváig. Útja állomásain beszédek sora hangzott el, a tribünön az előző rendszerből helyükön maradt államapparátusi képviselők álltak mellette. Moszkvában az Állami Dúmában²³ tartott beszédet, itt is főleg a kommunisták tapsoltak neki. Hajbókoló riporter előre elkészített kér-

déseire válaszolva Szolzszenyicin az égvilágon mindenről nyilatkozott: hol húzódjon az új kazah–orosz határ, mi a csecsenkérdés megoldása, hogyan készüljenek az iskolák a tanévkezdésre. Figyelmeztetett a Nyugat áskálódására, óva intett Amerikától, amely minden országnak meg akarja szabni, hogyan kormányozzon, hogyan éljen, beavatkozik a belügyeikbe. Márpedig a jó és rossz fogalmáról, mondta, másképp gondolkodnak arrafelé, mint itt, Oroszthonban... Ott, ahol Szolzszenyicin állami lakást kapott, majd uradalmat építettek neki a kormánytagjainak erdeiben, és végül Vlagyimir Putyin állami kitüntetésben részesítette.

Felvetődik a kérdés, vajon egy kiállításon bemutatható-e egy ilyen ellentmondásos és bonyolult, irodalmon kívüli vonatkozásokkal terhelt életmű szerzője. Az író özvegyétől, aki a kiállítás anyagát rendelkezésre bocsátotta (meglehet, ezzel meghatározva, egyfajta vándorkiállítás jelleggel, a budapestit), nem várható el a külső, elemző szemlélet. Kétségtelen, hogy az alapvető probléma az a feszültség, amely a vizuálisan befogadható, egyértelműsítésre diszponáló ábrázolás és a szövegekben rejlő, de kiállításon meg nem jeleníthető komplex tartalom megjelenítési módszerei között rejlik. Természetesen az lenne az ideális, ha a látogató a kiállított könyvek borítója mögé is bepillantást nyerne – ami szinte lehetetlen. Világszerre sokat fejlődött az irodalmi témájú kiállítások technikai, módszertani ötlettára. El tudnék képzelni olyan kiállítást, amely az író egyes kötetei alatt kihúzható fiókokban jellemző idézetekkel szembesítené a látogatót, ezzel érzékeltetve az ellentmondásokat, és ösztönözve a látogatókat mind a gondolati mozaikok közötti űr kitöltésére, mind a művek elolvasására.

A Terror Házának azonban a Szolzszenyicin-kiállítással nem ez volt a célja. A nagy író ellentmondásainak tragédiája helyett egy alak, egy szerep

kidomborítása és ünneplése kellett, hogy rá felfűzve az intézmény ismételt deklarálhassa és igazolhassa saját koncepcióját; azt, hogy a „kommunista terror” súlyosabb volt a náci-nyilas terrornál, amelynek a múzeum anyagában bagatellizált bűnei között a holokauszt csupán mellékes epizód. Ennek tételezése a holokauszt 70. évfordulójára átnyúló Szolzszenyicin-kiállításban, amellyel kizárólag a szovjet táborokra emlékeznek, nem is keltett felháborodást. Ám a kiállítás akaratlanul is nagyszerű adalék lett annak felismeréséhez, mily következetesen törekszik az emberiség a történelmi hazugságokat a mindenkori hatalom kénye-kedve szerint újabb hazugságokkal fölülírni a vétkek vállalásának gesztusai, a szembenézés helyett.

23 ■ Ez az írásmód, amely kiküszöböli a magyar „dumálni” szóval is az áthallást, felel meg az orosz kiejtésnek.

MI ARANYOZZA BE KORUNKAT?

Why We're in a New Gilded Age?
The New York Review of Books,
 2014. május 8.

Thomas Piketty: *Capital in the Twenty-First Century*. Translated from the French by Arthur Goldhammer. Belknap Press – Harvard University Press, Cambridge, 2014., 685 old., \$39.95

Paul Krugman

Thomas Piketty az École d'Économie de Paris tanára. Neve nem közismert a szakmában, de ez most egy csapásra megváltozhat, mivel angolul is megjelent lenyűgöző értekezése az egyenlőtlenségről, *A tőke a XXI. században* címmel. Jó ideje közhelynek számít, hogy egy második „aranykorban” élünk – avagy Piketty kedvelt fordulatával, itt az újabb Belle Époque –, amelyet az „egy százalék” vagyonának hihetetlen mértékű gyarapodása fémjelez. E közhely mégis csak Piketty munkája nyomán vált valóban közhellyé. Mégpedig annak köszönhetően, hogy Piketty és kollégái – közülük is mindenekelőtt Anthony Atkinson (Oxford) és Emmanuel Saez (Berkeley) – elsőként alkalmaztak olyan statisztikai módszereket, amelyekkel a távoli múltból indulva – Amerikában és Nagy-Britanniában a XX. század elejétől, de Franciaországban egészen a XVIII. század végétől kezdve – nyo-

mon követhetjük, miként ment végbe a jövedelem és a vagyon koncentrációja.

Ennek eredménye forradalmasította az egyenlőtlenséget teremtő hosszú távú folyamatok értelmezését. Az egyenlőtlenségről szóló ökonómiai diskurzus mindeddig szándékosan nem törődött a nagyon gazdagokkal. Sőt néhány közgazdász – hogy a politikusokról ne is beszéljünk – kifejezetten arra törekedett, hogy az egyenlőtlenség fel se merüljön a vitákban. Robert Lucas Jr. (University of Chicago), nemzedékének legnagyobb hatású makroökonómusa például azt állította, hogy „a józan közgazdaságtanra *ártalmas törekvések közül a legcsábítóbbak és véleményem szerint a legveszélyesebbek az egyenlőtlenség kérdéseire összpontosítanak*”. Még azok is, akik ezzel a kérdéssel akartak foglalkozni, általában a szegények, illetve a fizikai munkások és az egyszerűen jómódúak közti különbségekre koncentráltak: arra, hogy az egyetemi-főiskolai diplomások keresete meghaladja a kevésbé iskolázott dolgozókéét, vagy a lakosság egyötödét kitevő gazdagok vagyonát hasonlították össze az alsó négyötödével. Az igazán vagyonosakkal nem törődtek, szemet hunytak afelett, hogy manapság a vállalatvezetők és a bankárok jövedelme rohamos ütemben gyarapszik.

Ehhez mérten volt különösen megvilágító erejű Piketty és munkatársai azon kijelentése, hogy az erősödő társadalmi egyenlőtlenségek hátterében a jelenlegi közbeszédben oly sokat emlegetett „egy százalék”, sőt egy még ennél is szűkebb réteg vagyongyarapodása áll. Ennek felfedezését követően kezdtünk el jelenünkről mint második „aranykorról” beszélni. Ez eleinte túlzásnak látszott, de kiderült, hogy cseppet sem az. Amerikában a társadalom csúcsán álló egy százalék részesedése a teljes nemzeti jövedelemből egy U alakú pályán mozgott: az első világháború előtt ez az egy százalék mind Nagy-Britanniában, mind az Egyesült Államokban osztozott a nemzeti jövedelem ötödén, ám 1950-re részesedésük ennek már a felét sem érte el. 1980 óta viszont az egy százalék vagyona olyannyira megnőtt, hogy az USA-ban újra kialakult az egy évszázaddal korábbi állapot.

De nem igaz-e, hogy a mai gazdasági elit jelentősen különbözik a XIX. századtól? Akkoriban örökség révén lehetett nagy vagyonra szert tenni; ma viszont, azt gondolnánk, az elit tagjai megdolgoztak pozíciójukért. Piketty rávilágít, hogy egyrészt ez korántsem annyira igaz, mint hinnénk, másrészt a jelen állapot minden valószínűség szerint éppoly kevésbé lesz tartós, mint a második világháborút követően a középosztály egy generáción át virágzó társadalma. *A tőke a XXI. században* legfontosabb gondolata nemcsak az, hogy a jövedelmi egyenlőtlenséget illetően visszatértünk a XIX. századba, hanem hogy jó úton haladunk a „patrimonialis kapitalizmus” kiépülése felé, ahol a gazdaság irányító pozícióit nem a tehetséges személyek, hanem a családi dinasztiák foglalják el.

Lévén ez fontos megállapítás, körültekintő kritikai vizsgálatnak kell alávetni. Mielőtt erre vállalkoznánk, le kell szögezni, hogy Piketty valóban lenyűgöző könyvet írt. Összekapcsolja a nagy ívű történeti leírást – mikor idézett utoljára közgazdász Jane Austent vagy Balzacot? – a kimerítő adatelemzéssel. Piketty élcelődik ugyan a közgazdász szakmán, amely „gyerekesen rajong a matematikáért”, gondolatmenetét mégis bravúros ökonómiai modellezésre alapozza, és integrálja a gazdasági növekedésről, valamint a jövedelem- és a vagyoneloszlásról szóló elemzést. Ez a könyve meg fogja változtatni azt, miként gondolkodunk ezentúl a társadalomról és a gazdaságról.

1.

Mit tudunk az egyenlőtlenségről, és mióta tudunk róla bármit is? Mielőtt a Piketty-forradalom végigsöpört a területen, a vagyon- és jövedelemegyenlőtlenségre vonatkozó ismereteink elsősorban kérdőíves vizsgálatokból származtak: a felmérésekben találmra kiválasztott háztartásokat kértek meg kérdőívek kitöltésére, az egyes válaszokat összesítve pedig az egészre vonatkozó statisztikai leírás született. A kérdőíves vizsgálatok nemzetközi standardjának azok számítanak, amelyeket évente az Amerikai Statisztikai Hivatal (Census Bureau) bonyolít le. Az USA központi bank-

rendszere (Federal Reserve) három évenként ugyancsak felmérést végez a vagyonmegoszlásról.

Alapvetően e két felmérés tájékoztat az amerikai társadalomban végbe ment változásokról. Egyebek mellett rámutattak az USA gazdasági növekedésének, 1980-ban kezdődő drámai irányváltására. Előtte az amerikai családok minden szinten azt érzékelték, hogy jövedelmük többé vagy kevésbé a gazdasági növekedéssel egyforma ütemben gyarapszik. 1980 után azonban, miközben a nemzeti jövedelem oroszlárnésze a legvagyonosabbakhoz vándorolt, a legszegényebb családok jelentősen lemaradtak.

A történelem menetét tekintve, más országok nem voltak egyformán jók abban, hogy nyomon kövessék, ki mit kap: mindenesetre a helyzet ebben az idő előrehaladtával javult, nagyrészt a Luxemburgi Jövedelmi Felmérés (*Luxembourg Income Study*) erőfeszítéseinek köszönhetően. A hozzáférhető adatok növekvő mennyisége lehetővé tette a nemzetközi összehasonlítást, így további fontos tényekre derült fény. Most már tisztában vagyunk vele, hogy az Egyesült Államokban sokkal egyenlőtlenebb a jövedelemeloszlás, mint a többi fejlett országban, s ez javarészt közvetlenül a kormányok intézkedéseinek tulajdonítható. Az európai országokban, akárcsak az Egyesült Államokban, elsősorban a piac működése okozza a jövedelmi egyenlőtlenségeket, de ennek mértéke országonként eltérő. Európában az állami újraelosztás az adók és különböző transzferek révén sokkal inkább érvényesül, mint Amerikában, ezáltal az elköltethető jövedelmek különbségei is kisebbek.

Hasznosságuk ellenére a kérdőíves vizsgálatoknak megvannak a maguk korlátai. Hajlamosak alulbecsülni vagy teljesen figyelmen kívül hagyni a jövedelmi hierarchia csúcsán állók kezében összpontosuló jövedelem mértékét. Történeti rálátásuk ugyan csak korlátozott, hiszen még az USA-ban is csak 1947-ig vezethetők vissza a kérdőíves vizsgálatokból kinyert adatok.

Ezen a ponton lép be a képbe Piketty a kollégáival, akik kutatásaikhoz egészen más forrásból gyűjtöttek információkat: adóbevallá-

sokból. Ez nem új gondolat, hiszen a jövedelemeloszlással foglalkozó korai vizsgálatok is dolgoztak már velük, mivel más kiindulópontjuk nemigen volt. Pikettyék adónyilvántartások adatait és más forrásokat felhasználva a kérdőíves felméréseket kiegészítő, hiánypótló ismeretekre tettek szert. Az adóbevallási adatok sok mindent elárulnak az elitről, és a rájuk alapozott becslések sokkal mélyebb betekintést engednek a múltba: az Egyesült Államokban 1913, Nagy-Britanniában pedig 1909 óta van jövedelemadó, míg Franciaországban egészen a kései XVIII. századig találunk vagyonnal kapcsolatos adatokat, hála a kiterjedt ingatlanadó-rendszernek és -nyilvántartásnak.

Ezeket az adatokat nem könnyű hasznosítani, de Pikettynek minden leleményét latba vetve és némi okos becsléssel sikerült összegeznie, hogyan csökkent, majd növekedett ismét az egyenlőtlenség az elmúlt században. (Áttekintésnek lásd az 1. táblázatot.)

gyaló modern vitákból, és egy régebbi hagyományhoz tér vissza.

Az egyenlőtlenségkutatók többségének általános meggyőződése, hogy az egyenlőtlenség kérdése a kereseteknél, többnyire a béreknél dől el, ezért a tőkejövedelemmel nem kell foglalkozni. Piketty velük ellentétben rámutat, hogy a hierarchia csúcsán nem a megkeresett, hanem a tőkéből származó jövedelmek dominálnak. Azt is bebizonyítja, hogy a múltban – Európában a Belle Époque időszakában és kisebb mértékben ugyan, de Amerikában az Aranykor-ként emlegetett érában – a jövedelmi egyenlőtlenségek keletkezésének legfőbb mozgatórugója az egyenlőtlen tőketulajdon volt, nem pedig a különböző munkáért járó egyenlőtlen fizetések, és arra figyelmeztet, hogy egy ilyen típusú társadalom újra kiépülhet. Piketty nem pusztán elméleti fejtegetésekbe bocsátkozik, hanem empirikus adatokkal támasztja alá *A tőke a XXI. században* téziseit: a mű elméleti háttérében a szerző azon törekvése

1. táblázat Jövedelmi arányok

	Kismértékű egyenlőtlenség (Skandinávia az 1970–80-as években)	Közepes mértékű egyenlőtlenség (Európa 2010-ben)	Nagymértékű egyenlőtlenség (Európa 1910-ben, az USA 2010-ben)
Felső 1%	7%	10 %	20%
Következő 9%	18%	25%	30%
Következő 40%	45%	40%	30%
Alsó 50%	30%	25%	20%

Mint korábban hangsúlyoztam, a jelenkort új aranykorként vagy *belle époque*-ként leírni nem túlzás, hanem alapigazság. De mégis hogyan ment ez végbe?

2.

Piketty rögtön a címadással vitát provokál: *A tőke a XXI. században*. Megengedhető manapság, hogy egy közgazdász ilyen nyelvet használjon?

A címválasztás nem pusztán a Marx művére tett egyértelmű utalás miatt meghökkentő. Azzal, hogy Piketty egészen a kezdetekig megy vissza, hogy bevonja és számba vegye a tőkét, kilép az egyenlőtlenséget tár-

áll, hogy együtt tárgyalja a gazdasági növekedést és a vagyon-, továbbá a jövedelemeloszlást. Lényegében számára a gazdaságtörténet a tőkefelhalmozás és a gazdasági fejlődést vezérlő más tényezők – jelesül a népesség növekedése, valamint a technikai haladás – versenyről szól.

Kétségtelen, hogy ennek a versenynek nem lehet végső győztese: nagyon hosszú távon a tőkeállománynak és a teljes nemzeti jövedelemnek nagyjából egyformán kell növekednie, ám ebben az egyik megelőzheti a másikat, akár több évtizedre is. Az első világháború előestéjén Európa az összes ország teljes nemzeti jövedelmének hatszorosával vagy hétszere-

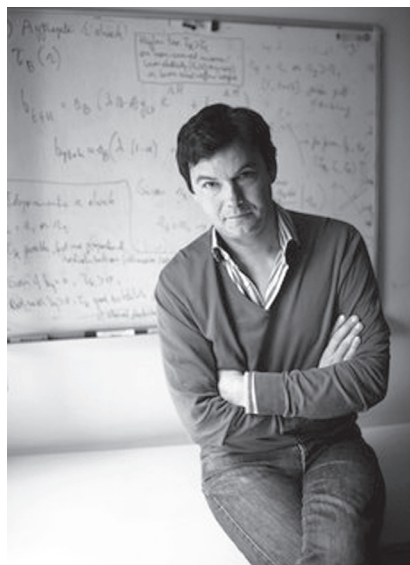
sével egyenértékű tőkét halmozott fel, ugyanakkor az azt követő négy évtizedes rombolás és háborús ráfordítások következtében ez az arány a felére csökkent. A második világháború után a tőkefelhalmozás újrakezdődött, de ez a periódus a hihetetlenül látványos gazdasági növekedés időszaka volt – ahogyan a franciák nevezik a *trente glorieuses*, azaz a „harminc dicsőséges év”; ezalatt a tőke teljes nemzeti jövedelemhez viszonyított aránya viszonylag alacsony maradt. 1970-től viszont a lassuló gazdasági növekedés a tőkearány emelkedéséhez vezetett, így a tőke és a vagyon aránya fokozatosan a Belle Époque-ra jellemző szinthez közelített. Ez a tőkefelhalmozás Piketty szerint visszahozza a Belle Époque stílusú egyenlőtlenséget is, hacsak a progresszív adózás meg nem akadályozza.

Miért? Az egész másról sem szól, mint a tőke megtérülési rátája és a gazdaság növekedési üteme viszonyáról, azaz hogy miként alakul az „ r kontra g ”.

Szinte az összes ökonómiai modell azt mutatja, hogy ha g esik – mint ahogyan ez 1970 óta zajlik, és várhatóan tovább is folytatódik, mivel a munkaképes lakosság lassabban növekszik, és a technikai fejlődés is mérsékeltebb –, akkor az r is zuhanni fog. Piketty azonban azt állítja, hogy az r kevésbé esik majd a g -hez képest. Ennek nem kell feltétlenül igaznak lennie. Mindamellett, az élönmunkát gépekkel helyettesítve lassú gazdasági növekedés produkálható, nőni fog a tőke aránya a jövedelemhez képest, így az r és a g közötti tátonyó szakadék tovább szélesedhet. Piketty amellet érvel, hogy történeti adatok bizonyítják: pontosan ez megy végbe.

Ha igaza van, annak azonnali következménye az újraelosztásra nézve az, hogy a tőke részesedése a nemzeti jövedelemből nő a munkához képest. A hagyományos bölcsesség régóta azt mondja: emiatt nem kell aggódni, mert a tőke és a munka részesedési aránya az időben meglehetősen állandó. Ennek ellenére hosszú távon bebizonyosodott, hogy ez nem így van. Nagy-Britanniában például a tőke részesedése a teljes nemzeti jövedelemből – legyen szó akár vállalatok nyereségéről, osztalékokról,

járadékokról vagy eladásokból származó bevételekről stb. – az első világháború előtt 40 százalékra esett, majd 1970-re 20 százalékra szorult vissza, de azóta megint visszaugrott durván 30 százalékra. Az Egyesült Államokban a tőke részesedésének történeti pályája kevésbé átlátható, de ott is egyértelműen a tőkének kedvez a redisztribúció. Nevezetesen, a társa-

Thomas Piketty

sági profitok a pénzügyi válság kezdete óta ugrásszerűen nőttek, míg a bérek (a felsőfokú végzettségűeket is beleértve) stagnáltak.

Ha a tőke részesedése a nemzeti jövedelemből növekszik, az automatikusan a társadalmi egyenlőtlenségek fokozódásához vezet, mert a tőketulajdon már önmagában egyenlőtlenebbül oszlik el a társadalomban, mint a munkajövedelem. És ezzel még nem merítettük ki az összes lehetséges hatást, mert ha a tőke megtérülési rátája növekszik, és jelentősen meghaladja a gazdasági növekedési rátát, akkor „a múlt felfalja a jövőt”, ami azt jelenti, a társadalom megállíthatatlanul tart afelé, hogy az öröklött vagyon uralkodjon felette.

Gondoljuk csak el, hogyan működött ez Európában a Belle Époque idején? Azokban az időkben a tőkejavak tulajdonosai minimális adóterhek mellett, befektetéseikből 4-5 százalékos nyereség megtérülésével számolhattak, míg a gazdasági növekedés

csak 1 százalék körül mozgott. Tehát a tehetősek emberek jövedelmük egy részét befektetve könnyen biztosíthatták, hogy vagyonuk, de a jövedelmük is gyorsabban növekedjék, mint maga a gazdaság, azaz tovább erősíthették uralmi pozíciójukat a gazdaságban, miközben bőven annyit fölöltek le, hogy luxuskörülmények között éljenek.

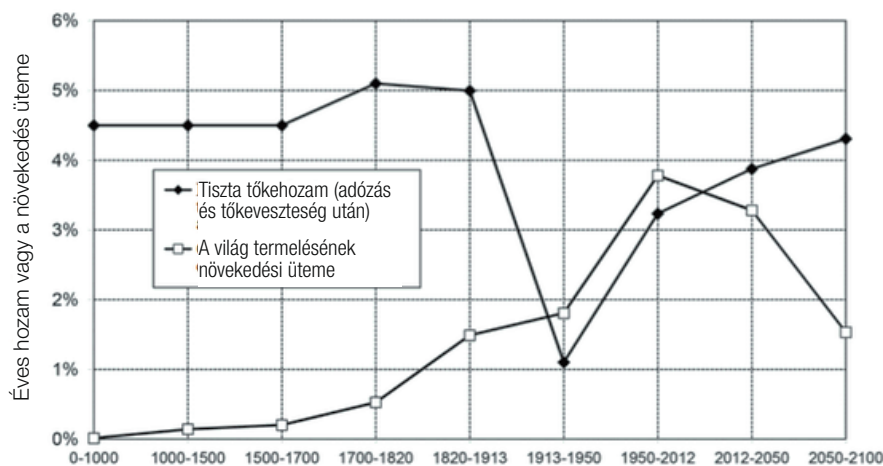
És mi történt, ha a tehetősek emberek meghaltak? Megint csak minimális adólevonásokkal továbbörökítették a vagyonukat utódaiknak. A pénz a következő generációhoz vándorolt, és ebből származott az éves összjövedelem 20-25 százaléka; a vagyon zöme, körülbelül 90 százaléka nem munkából vagy megtakarításból származott, hanem öröklött volt. Ráadásul a vagyon egy szűk kisebbség kezében összpontosult: 1910-ben a leggazdagabb 1 százalék Franciaországban a teljes vagyon 60, Nagy-Britanniában 70 százaléka felett rendelkezett.

Nem csoda, hogy a XIX. századi regényírók egyenesen megszállottjai voltak az örökösödésnek. Piketty hosszasan tárgyalja azt a jelenséget, amikor Balzac *Goriot apó* című regényében a szélhámos Vautrin arról oktatja ki Rastignacot, hogy még a legsikeresebb karriert befutva is csak a töredékét szerezheti meg annak a vagyonnak, amelyre szert tehet, ha gazdag ember lányát veszi feleségül. Utólag kiderül, Vautrinnek igaza volt: a leggazdagabb örökösök egy százalékához tartozni és az öröklött vagyonból megélni a XIX. században két és félszer jobb életkörülményeket garantált annál, mint ha az ember felküzdötte magát a legjobban fizetett dolgozók egy százalékába.

Hajlamosak vagyunk azt gondolni, hogy a modern társadalom egyáltalán nem így működik. Bármennyire kisebb is a jelentősége a tőkejövedelemnek és az öröklött vagyonnak manapság a Belle Époque korához képest, még mindig az egyenlőtlenség kialakulását komolyan befolyásoló tényezők közé tartozik, és jelentősége egyre nagyobb. Piketty rávilágít, hogy Franciaországban az összvagyonon belül az öröklött vagyon részaránya a világháborúk alatt és után, a gazdasági fel lendülés idején jelentősen visszaesett: 1970-re kevesebb volt 50 százaléknál.

1. grafikon.

Adózás utáni hozam kontra növekedési ütem világszinten,
az antikvitástól 2100-ig

A tiszta tőkehozam (adózás és tőkevesztés után) a XX. században visszaesett a növekedési ütem alá, de a XXI. században ismét túlszárnyalhatja

Forrás és sorozat: piketty.pse.ens.fr/capital21c

Most viszont visszaemelkedett 70 százalékra, és tovább nő. Ezzel összefüggésben megfigyelhető az örökösödés elit státust meghatározó befolyásának ingadozása: 1910 és 1950 között a leggazdagabb örökösök egy százalékának életszínvonala megközelítette, 1970 után viszont megint elkezdte felülmúlni a legjobban fizetett egy százalékét. Ma még nem jutott vissza a rastignaci szintre, de általánosságban újra megállja a helyét a kijelentés, hogy sokkal jobban jár az, akinek tehetősek a szülei (vagy jól házasodik és így tesz szert öröklött kiváltságokra), mint ha jó állása van.

És ez még talán csak a kezdet. Az 1. grafikon mutatja, hogyan számol Piketty hosszú távon az r és g hányadosának alakulásával; feltételezése szerint magunk mögött hagytuk azt a korszakot, amikor a társadalom inkább az egyenlőség irányába haladt, és úton vagyunk egy újabb patrimonialis jellegű kapitalizmus kiépülése felé.

Ha ez a kép hiteles, akkor a vagyon miért tölt be olyan kis szerepet a mai közbeszédben? Piketty feltételezése, hogy az öröklött vagyon igazán jelentős része nem mutatkozik meg nyilvánosan, tulajdonképpen láthatatlan: „A vagyon annyira kevesek kezében összpontosul, hogy a társadalom széles rétegei nincsenek is tisztában léte-

zésével, tehát sokan gondolják, hogy szürreális-misztikus entitások birtokolták.” Ez nagyon helyes megállapítás, de biztosan nem a teljes magyarázat. Ami azt illeti, az egyenlőtlenség leglátványosabb jelenségének – az igazán gazdag egy százalék erősödésének az angolszász világban, főleg az Egyesült Államokban – tulajdonképpen nincs túl sok köze a tőkefelhalmozáshoz, legalábbis ez idáig nem volt – sokkal inkább a hallatlanul magas különjutásokhoz és keresetekhez.

3.

Remélem, sikerült egyértelművé tennem, hogy *A tőke a XXI. században* milyen félelmetes erejű munka. Napjainkban, amikor a vagyon és a jövedelem koncentrációjának problémája újra a politika központi témája lett, Piketty párját ritkító történeti kutatást végzett, dokumentálva, milyen átfogó folyamatok zajlanak, valamint kidolgozott egy egységes elméletet az egyenlőtlenségről, amely egyszerre foglalkozik a gazdasági növekedéssel, a tőke és a munka, továbbá az egyének közötti vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenséggel.

Mégis van, ami némileg eltereli a figyelmünket e nagy teljesítményről; egy intellektuális csavar, amely önmagában sem nem csalás, sem nem

ámítás Piketty részéről. Ettől még igaz, hogy a fő ok, amiért egy ilyen könyv után sóvárogunk, az egy százalék, pontosabban az amerikai egy százalék újbóli felemelkedése. Mindez azonban olyan okokra vezethető vissza, amelyek – mint látható – kimerítenek Piketty grandiózus érvelésének látóköréből.

Piketty természetesen túl jó és őszinte közgazdász ahhoz, hogy ne adjon magyarázatot olyan zavarba ejtő jelenségekre, mint az USA-ban uralkodó egyenlőtlenség, amelyről azt állítja: „Annyira szélsőséges elrendeződést mutat, mint a régi Európában, noha szerkezete szemmel láthatóan más.” Csakugyan, amit Amerikában tapasztaltunk, és kezdünk érzékelni másutt is a világban, az valami radikálisan új: a „szupergazdagok” felemelkedése.

Továbbra is a tőke számít igazán: a társadalom legfelsőbb szintjein a tőkejövedelem meghaladja a bérekből, fizetésekből és prémiumokból származó jövedelmeket. Piketty becslései szerint a tőkejövedelmek eloszlásának fokozódó egyenlőtlensége Amerikában az egyenlőtlenség növekedésének egyharmadért felelős, ha az egész társadalmat vesszük alapul. Emellett a csúcson a bérjövedelmek is megugrottak. Amíg az amerikai dolgozók többségének reálbére a hetvenes évek eleje óta – ha egyáltalán – alig emelkedett valamenynyit, addig a legjobban keresők egy százalékának fizetése 165 százalékkal, egy ennél is szűkebb réteg, az úgynevezett 0,1 százaléka pedig 362 százalékkal nőtt. Ha Rastignac ma élne, Vautrinnek talán be kellene látnia, hogy vitapartnere ugyanolyan jól járna, ha befektetési és fedezeti alapokat kezelő menedzsernek szegődne, mint ha beházasodna egy gazdag családba.

Mi magyarázza a bérek egyenlőtlenségének drámai növekedését, és azt, hogy a haszon oroszlánrésze a társadalom csúcsán állóknak jut? Némely amerikai közgazdász szerint ennek hátterében technológiai változások állnak. 1981-ben megjelent *The Economics of Superstars* (A sztárok közgazdaságtana) című híres tanulmányában Sherwin Rosen, a Chicagói Egyetem közgazdásza amellett érvelt, hogy a tömegkommunikáció

fejlődése – kibővítvén azokat a csatornákat, amelyeken keresztül a tehetséges személyek kapcsolatba léphetnek egymással – „a győztes mindent visz” elv szerint működő piacok kialakulásához vezetett. Ezeken a piacokon a rendkívül tehetséges emberek maroknyi csoportja óriási hasznót vág zsebre, még akkor is, ha szakmájukban hozzáértésük csak kevéssel múlja felül a jóval alacsonyabban fizetett riválisai skatundását.

Piketty ezt nem találja meggyőzőnek. Mint megjegyzi, a konzervatív közgazdászok imádnak a sportolók és filmsztárok csúskeresetével példálózni, azt sugallva, hogy akinek nagy a jövedelme, az mind megdolgozott érte. Az igazság azonban az, hogy ezek az emberek csak egy apró töredékét teszik ki a vagyonos kereső elitnek. Filmsztárok és sportolók helyett az elit tagjai között többségében különféle vezető pozícióban lévő személyeket találunk – akik teljesítményét, tény és való, elég nehéz felbecsülni, illetve pénzbeli értékben kifejezni.

Ki határozza meg, hogy mennyit keres egy vállalat vezérigazgatója? Normális esetben a vállalat javadalma-zási bizottsága, amelynek tagjait maga a vezérigazgató nevezi ki. Piketty szerint így gyakorlatilag a magas beosztású vezetők maguk döntenek a fizetésükről, és e téren egyedül a társadalmi normák korlátozzák őket, nem pedig bármilyen piaci fegyelem. Az égbeszökő bérek kialakulásáért tehát Piketty a társadalmi normák pusztulását teszi felelőssé; végeredményben azt állítja, hogy ezek a bérjévedelmek inkább társadalmi és politikai, semmint gazdasági erők hatására szabadtak el.

Ezen a ponton a rend kedvéért meg kell említeni, hogy Piketty előhozakodik egy lehetséges gazdasági elemzéssel, amely a normák változásának leírását adja abból kiindulva, hogy a vagyonos elit a csökkenő adóterhek miatt vált gátlástalanná. Piketty azt feltételezi, hogy ha egy topmenedzser a társadalmi normák semmi bevételeivel kiharcolt hatalmas fizetésének a levonásokat követően csak a töredékéhez jutna hozzá, talán úgy döntené, hogy nem éri meg gátlástalanul viselkednie. Növeljük drasztikusan az adóterheit, így talán megváltozik

a magaviselete, és vice versa, ahogyan a szupergazdagok egyre inkább gúnyt űznek a társadalmi normákból, a normák maguk is változáson mennek keresztül.

Sok mindennel érvelhetnénk Piketty diagnózisa mellett, de az világos, hogy nem olyan pontos és egyetemes érvényű, mint elemzése a vagyon- és jövedelemeloszlásról. Ezenfelül nem gondolom, hogy *A tőke a XXI. században* választ adna a vállalatvezetők hatalmáról szóló hipotézis leghatásosabb kritikájára, jelesül arra, hogy bizonyos mértékig értékelhető azok teljesítménye, akiknek a kezében a legnagyobb jövedelmek összpontosulnak a pénzügyi szektorban. Nem állt szándékomban lustának beállítani a befektetési és fedezeti alapokat kezelő menedzsereket: az ilyen embereket a tehetségükért fizetik meg, annak alapján, amihez értenek; hogy meg tudják nyerni az ügyfeleket, és hasznót hozó beruházásokat hajtának végre. A modern pénzügyi rendszer társadalmi értéke megkérdőjelezhető, de a világ Gordon Gekko-i egyértelműen jók valamiben, sikerüket pedig nemcsak a hatalmi viszonyoknak köszönhetik. Noha lehet érvelni amellett, hogy ugyanazért hajlamosak a kéz kezét mos típusú, erkölcsi-leg kétes ügyletekre, mint amiért fittyet hánynak a fizetésre vonatkozó normákra – az alacsony jövedelemadók bátorítják fel őket.

Összességében Piketty magyarázata az egyenlőtlenség növekedéséről többé-kevésbé meggyőző, mindamellett komoly csatlódás, hogy figyelmen kívül hagyja a deregulációt. Mint kiemelttem azonban, a pénzpiac szabályozásával kapcsolatos elemzése nem olyan pontos, mi több, mellőzi azt a fajta átláthatóságot és szellemi kifinomultságot, amely a tőkéről szóló eszmefuttatását jellemzi.

Ennek azonban nem kell túl nagy feneket keríteni. Még ha az USA-ban a növekvő egyenlőtlenségért ez idáig döntően a bérjévedelmek voltak is a felelősek, ebben a folyamatban a tőke szerepe sem volt elhanyagolható. Bárhogyan alakuljanak a dolgok, a történet valószínűleg másképpen folytatódik. Lehet, hogy Amerikában jelenleg az igazán vagyonos réteg elsősorban vállalatvezetők-

ből áll, nem járadékosokból, akik felélik felhalmozott vagyonukat, de nem szabad elfelejteni, hogy a vállalatvezetőknek is lesznek örököseik. Ez pedig azt jelentheti, hogy két évtized múlva az amerikai társadalom meghatározóan a járadékosok társadalma lesz, és egyenlőtlenebb viszonyok uralkodnak majd benne, mint Európában a Belle Époque idején.

Ennek nem kell feltétlenül így történnie.

4.

Piketty történelemszemlélete időnként egészen determinisztikus felfogásról árulkodik, úgy tűnhet, hogy számára a haladás záloga a népesség növekedésében és a technológia fejlődésében rejlik. Könyvéből azonban ténylegesen kiderül, hogy a közpolitika képes nagy változásokat előidézni: annak ellenére, hogy a jelenlegi gazdasági viszonyok a szélsőséges egyenlőtlenség irányába viszik a társadalmat – vagy ahogyan a szerző írja: „sodródunk az oligarchia felé” –, ez a folyamat megállítható, sőt visszafordítható, ha a politikai közö-ség úgy akarja.

A leglényegesebb, hogy amikor a vagyon hozadéki rátája és a gazdasági növekedési ütem döntő összehasonlítását végezzük, azt a hozadékat kell figyelembe venni, amely az adók levonása után a gazdagoknál marad. Így a progresszív, arányos adózás – különösen a vagyonadó és az örökösödési illeték – hatékony eszköze lehet az egyenlőtlenségek korlátozásának. Piketty mesterművében maga is hasonló végkövetkeztetésre jut, de sajnálatos módon a történeti tapasztalat, amelyről a *Tőke a XXI. században* számot vet, nem ad túl nagy okot a derűlátásra.

Igaz ugyan, hogy a XX. század folyamán az erősen progresszív adózásnak köszönhetően a vagyon, illetve a jövedelem koncentrációja mérséklődött, valamint feltételezhető, hogy amikor egy demokrácia szembesül a szélsőséges egyenlőtlenséggel, a természetes politikai következmény a gazdagok megadóztatása lesz. Piketty elutasítja ezt a következtetést, mert úgy gondolja, hogy a progresszív adózás diadalmenete a XX. században „a káosz rövid életű terméke

volt”, és Európa legújabb kori „harmincéves háborúja” és annak felfordulásai nélkül semmi ilyesmi nem valósult volna meg.

Példának Piketty a Harmadik Francia Köztársaságot hozza fel. A köztársaság hivatalos ideológiája erősen egyenlőségelvű volt, a vagyon, illetve a jövedelem mégis csaknem annyira koncentrált, és a gazdasági kiváltásokat mégis csaknem ugyanolyan mértékben az örökség határozta meg, mint a La Manche túloldalán az arisztokratikus alkotmányos monarchiában. A közpolitika pedig szinte semmit sem tett azért, hogy fellépjen a járadékosok gazdasági túlsúlyával szemben: az ingatlanadók például nevetségesen alacsonyak voltak.

Ha ez igaz, az általános választójoggal rendelkező francia polgárok miért nem szavaztak olyan politikusokra, akik birokra keltek volna a járadékos osztállyal? Akkor, akárcsak manapság, nagy vagyonnal óriási befolyásra lehetett szert tenni, nemcsak a politika szférájában, hanem a közbeszédben is. Upton Sinclair nevéhez kötődik a következő híres gondolat: „Nehéz rávenni egy embert arra, hogy megértsen valamit, ha a keresete éppen azon múlik, hogy a kérdéses dolgot nem érti.” Piketty hazájának történelmét nézve hasonló következtetésre jut: „Mint Franciaországban a Belle Époque tapasztalata bizonyítja – ha szükség van ilyen bizonyítékra –, nincs az a képmutatás, amelyet a gaz-

dasági és pénzügyi elit ne vetne latba, hogy az *érdekeit megvédje*.”

Ugyanez játszódik le napjainkban is. Az amerikai színtér különlegessége az, hogy az egyenlőtlenség politikája itt mintha már elébe szaladt volna a dolgoknak. A konzervatív gazdasági retorika a munka helyett már a tőkét ajnározza és ünnepli – a „munkahelyteremtőket”, és nem a munkásokat, pedig, mint láttuk, az amerikai gazdasági elit magas fizetésének, nem pedig felhalmozott tőkéjének köszönheti kiemelt státusát.

2012-ben Eric Cantor, a képviselőházi republikánus többség vezetője a munka ünnepének – a munka ünnepének! – napját az alábbi Twitter-bejegyzéssel tette emlékezetessé: „Ma azokat ünnepeljük, akik mertek kockáztatni, keményen dolgoztak, vállalkozásba fogtak, és megdolgoztak a sikereikért.”

Talán a bejegyzésre érkezett válaszreakciók miatt érezte Cantor szükségét, hogy a republikánus vezetők következő összejövetelén emlékeztesse kollégáit: a legtöbben valójában nem tulajdonosként tevékenykednek (saját vállalkozásuk tulajdonosaként) – ez már önmagában azt mutatja, hogy a republikánus párt mennyire azonosul a tőkével, a munkát szinte már kirekesztve.

A politika közeledése a tőkéhez nem pusztán retorikai fogás. A hetvenes évek óta Amerikában a magas jövedelemmel rendelkezők adóterhei

csökkentek, de leginkább az örökösödési és a tőkejövedelemre kivetett adók mérséklődtek – köztük a társasági adó, melynek drasztikus csökkenése közvetlenül a részvényeseknek kedvezett.

Néha úgy tűnik, a politikai osztály tekintélyes része aktívan dolgozik azon, hogy visszaállítsa a Piketty által patrimonialis kapitalizmusnak nevezett társadalmi berendezkedést.

Ha megnézzük a forrásait politikai pártokhoz befolyó adományoknak, amelyek jórészt a gazdag családoktól erednek, ez a lehetőség már nem is hat akkora képtelenségnek.

Végezetül Piketty fegyverbe szólít: harcra az öröklött vagyon egyre növekvő hatalmával szemben, ha lehetséges, az egész világra kiterjedő vagyonadókkal. Könnyű cinikusan értékelni ennek kilátásait. Ugyanakkor Piketty mesteri fejtegetése arról, hogy hol és merre tartunk, jóval valószínűbbé tesz egy ilyen kísérletet. Egy szó, mint száz, *A tőke a XXI. században* minden tekintetben rendkívüli jelentőségű könyv. Piketty átformálta a közgazdaságtani diskurzust; már soha többé nem beszélhetünk úgy a vagyonról és az egyenlőtlenségről, mint korábban.

PAUL KRUGMAN

Nagy Dániel Gergely fordítása